Stasys KEINYS
Lietuvių kalbos institutas

IŠ A. DAMBRAUSKO KALBOS IR TERMINOLOGIJOS VEIKLOS

XIX a. viduryje ir antroje pusėje gimusiems lietuvių šviesuoliams atiteko šventa pareiga įžiebti ir (ar) plėtoti tautos atgimimo sąjūdį, kuris per trečdalį šimtmečio iš esmės pakeitė Lietuvos padėtį. Kartu su tuo sąjūdžiu prasidėjo ir vis plėtėsi vienos bendros pavyzdinės visų lietuvių kalbos kūrimo, ugdymo bei mokymo darbai, leidę pirmaisiais XX a. dešimtmečiais pirmą kartą per visą savo istoriją tai kalbai apimti visas krašto gyvenimo ir jo žmonių veiklos sritis. Tai buvo lietuvių tautos vienijimosi ir spartaus brendimo naujam savarankiškam gyvenimui tarpsnis. Kartu tai buvo neregėto lietuvių kalbos augimo, vaidmens plėtimo, dabartinės bendrinės kalbos susidarymo laikai.

Be jokios abejonės, didžiausias dabartinės bendrinės kalbos pamatų dėjėjas, jos ugdytojas ir mokytojas buvo Jonas Jablonskis (1860–1930). Tačiau kartu su juo, kas pritardamas ir nuolat remdamas, kas karštai pasiginčydamas, bet vis tiek atsižvelgdamas į jo nuomonę, dirbo gausokas įvairių mokslo, technikos, kultūros ir tikybos sričių darbininkų būrys. Tie žmonės, neretai vieni su kitais pasitardami, tarpais ilgiau ar trumpiau net kartu susėsdami, padėjo dabartinės dalykinės ir meninės kalbos pamatus, atnaujino tikybos kalbą, kūrė ir plėtojo valstybės gyvenimo, ūkio, vidurinio, aukštojo ir grynojo mokslo bei kitų sričių terminologiją. Atsigręžus į anuos laikus, negalima nutylėti ar juolab nepastebėti labai veiklaus, įvairių sričių vagas variusio, labai daug rašiusio, redagavusio bei kitus mokiusio J. Jablonskio amžininko profesoriaus prelato Aleksandro Dambrausko, mūsų kultūros istorijoje labiau žinomo ir dažniausiai minimo Adomo Jakšto vardu, nors yra pasirašinėjęs taip pat Druskiaus ir dar kitokiais slapyvardžiais.

A. Dambrauskas ir J. Jablonskis buvo ne tik amžininkai, bet ir vienmečiai – abu gimę tais pačiais 1860 metais, tik A. Dambrauskas trejetą mėnesių senesnis (gimęs rugsėjo 8 d., o J. Jablonskis – gruodžio 30 d.). Abudu pasidarė žymūs tautos atgimimo, draudžiamos ir atgautos spaudos laikų mokslo, kultūros vyrai, abu už tuos savo darbus caro valdžios buvo persekiojami ir net baudžiami. Juodviejų keliai, ypač kalbos baruose, neretai susieidavo, ir ne kartą iš tų sąlyčio vietų pasipildavo kibirkštys. Paprastai J. Jablonskio teikiniai nepatikdavo A. Dambrauskui. Vien „Mūsų naujosios literatūros" dviknygėje J. Jablonskis (Rygiškių Jonas) yra užtiktas gerą pusšimtį kartų tiesiogiai ir dar bent per pusę tiek apibendrinamu, vietomis pašaipiai vartojamu filologų vardu. A. Dambrauskui bloga rodėsi J. Jablonskio rašyba, netikę nemažai jo diegtų terminų, vis kliūdavo gramatikos ir kitokios suvalkietybės, žemaitybės ar net dusetybės (pats A. Dambrauskas buvo iš Vidurio Lietuvoje buvusio Pagirių valsčiaus, dabartinio Kėdainių rajono, t. y. rytų aukštaičių pakraščio). Reikia pasakyti, kad per kelis dešimtmečius A. Dambrausko užkabinėjamas J. Jablonskis išliko orus – tik dėl vieno kito dalykinio nesutikimo jis savo kritikui tėra plačiau atsakęs ir keliolika kartų trumpai ką paaiškinęs. O pats A. Dambrauskas, ir prabėgus šimtui ar beveik tiekai metų nuo tų dienų, rodosi šališkas, be artimo meilės J. Jablonskio atžvilgiu ir daugeliu atvejų neteisus priekabininkas, juolab kad pasitaikydavo ir taip, kad, vienur išpeikęs ar net išjuokęs kokį J. Jablonskio teikinį, kitur ir pats jį vartojo.

A. Dambrausko veikla buvo labai šakota. „Lietuviškosios enciklopedijos" straipsnio apie jį autoriai Pr. Dovydaitis ir Vacl. Biržiška apie tai rašė: „D. kad ir buvo linkęs virsti kabinetiniu mokslininku-specialistu [= mokslininku specialistu. – St. K.], negalėjo užsiskleisti viename kuriame darbe, bet noroms nenoroms turėjo virsti enciklopedistu. Jis ir bažnyčios veikėjas ir teologas teoretikas, jis matematikas ir filosofas, poetas ir satyrikas, politikas ir publicistas, kalbininkas, istorikas ir literatūros kritikas, galiausiai bene pirmas lietuvis esperantininkas. Dirbdamas tose šakose per 50 metų, jis visur sukūrė savą, paliko lietuvių viešajam gyvenimui visur savąjį, jakštišką ant-

spaudą“[1]. Be abejo, tai tiesa. A. Dambrauskas buvo labai našus lietuvių spaudos bendradarbis nuo pat „Aušros“ laikų, be to, ir pats būdamas ne vieno periodinio leidinio steigėjas ir redaktorius. Prie gyvos galvos jis išleido per pusšimtį savo knygų bei knygelių. Didžiausia jo rašytinio palikimo dalis yra parašyta ir paskelbta lietuviškai, tačiau yra ir skelbinių lenkų, lotynų, prancūzų, rusų bei esperanto kalbomis.

Nesukant galvos, ar tinka, ar ne jį vadinti kalbininku (pats save jis yra pavadinęs filologu mėgėju[2]), A. Dambrauskas yra įėjęs į lietuvių kalbotyros istoriją. Galima sakyti, visą savo veiklos ir kūrybos laiką jis gyvai domėjosi bendrinės lietuvių kalbos klausimais, rūpinosi tos kalbos ugdymu, pats tiesiogiai prisidėdamas prie jos kūrimo ir plėtojimo. Rengdamas logikos, geometrijos, trigonometrijos vadovėlius, rašydamas filosofijos, teologijos, matematikos ir kt. sričių darbus, jis buvo vienas iš dabartinės dalykinės tų sričių kalbos ir terminologijos kūrėjų. XX a. pradžioje kartu su J. Laukaičiu, J. Jablonskiu, K. Būga ir kitais kunigais bei kalbininkais svarstė tikybos apeigų, poterių ir apskritai bažnyčios kalbos ir terminologijos atnaujinimo dalykus[3] ir pats rengė maldaknyges bei giesmynus. Vėliau buvo trečio dešimtmečio pradžioje valstybės ir mokslo reikalams įkurtos Terminologijos komisijos, veikusios prie Švietimo ministerijos, narys, o ketvirto dešimtmečio viduryje yra domėjęsis Lietuvių kalbos draugijos Terminologijos sekcijos svarstytais bendraisiais filosofijos terminais[4]. A. Dambrauskas gyvai atsiliepdavo vos ne į visų sričių lietuviškas tiek grožines, tiek meno, mokslo literatūros ar publicistikos knygas ir kitokius leidinius, dėl daugelio jų parašydamas ilgesnius ar trumpesnius straipsnius, recenzijas ar bent anotacijas, ir svarbu čia tai,

---

[1] Pr. D. ir Vc. B-ka. Dambrauskas (Aleksandras) // *Lietuviškoji enciklopedija.* Kaunas, [1937]. T. 5. Sk. 1399.

[2] Jakštas A. *Mūsų naujoji literatūra (1904–1923).* T. 2: Mūsų naujoji prozos literatūra (1904–1923). Kaunas, 1923. P. 39.

[3] Piročkinas A. *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas: 1904–1930.* Vilnius, 1978. P. 62.

[4] Šalkauskis St. *Raštai.* Vilnius, 1991. T. 2. P. 127.

kad beveik niekuomet nepamiršdavo, jei ne plačiau, tai bent žodį kitą pasakyti dėl jų kalbos. Kas yra skaitęs abi A. Jakšto „Mūsų naujosios literatūros“ knygas – „Mūsų naująją poeziją (1904–1923)“ ir „Mūsų naująją prozos literatūrą (1904–1923)“, išleistas 1923 m. Kaune, tas savo akimis tai yra regėjęs.

Iš pastabų apie įvairių leidinių kalbą aiškiai matyti, kad A. Dambrauskui rūpėjo rašomosios kalbos lietuviškumas ir bendrumas. Jis daug kartų kreipė autorių – ir rašytojų, ir mokslo žmonių bei publicistų – akis, kad reikia vengti svetimybių. Tai prikišo ir Maironio „Pavasario balsų“ eilėraščiams – jiems labai kenkią sintaksės polonizmai (t. 1, p. 34)[5]. Labai netiko jam tarmybių, kurias dažniausiai vadino provincializmais, vartojimas, ir dėl to taip pat pabarė ne vieną rašytoją. Štai apie L. Giros pjesę „Beauštanti aušrelė“ (Vilnius, 1913) A. Dambrauskas tais pat 1913 m. „Draugijoje“ rašė: „<...> kalba kimšte prikimšta visokių vietos provincializmų: loc, butau, niaugi, porinti, uogela, širdela, kumula, ledokas ir k. Vietoj mano, tavo, savo vartojama ma, ta, sa. Iš tų trijų sutrumpinimų lietuviai kauniečiai tik vieną sa tevartoja, bet ir jis tesakomas vien kreipiantis į šunį (sa, sa, sa), o ne į žmones. Brukti panašūs provincializmai rašomojon kalbon – yra tiesiog ji gadinti. Mes prieš tai jau esam protestavę ir toliau protestuosime“ (t. 1, p. 140). O savo pastabas dėl to pat autoriaus eilėraščių rinkinio „Tėvynės keliais“ apibendrino šiais žodžiais: „L. Girą laikome ne vien vilniečiu bei dzūku, bet ir visos Lietuvos dainium, taigi turime teisės reikalauti, kad jis dainuotų ne vilnietiškai, bet grynai lietuviškai“ (t. 1, p. 139). Putinui patarė saugotis „nelemto suvalkietiško būtojo laiko veiksmažodžių trumpinimo“ (*skambė', spindė' = skambėjo, spindėjo*) – tai esąs „šlykštus kalbos gadinimas“, nei Žemaitijoj, nei Aukštaitijoj niekas taip netrumpinąs (t. 1, p. 209), o V. Krėvė „kad ir ne baronas, bet turi tikrai baronišką fantaziją – sudzūkinti mūsų gramatiką ir asmenavimą“, mat jis vartojąs ne bendras lietuviškas formas *bū-*

[5] Šalia citatų, atpasakotų teiginių bei pavyzdžių pateikiami „Mūsų naujosios literatūros” tomas ir puslapis. Citatose niekas nekeista (didesnių klaidų taisymai yra pateikti suskliausti laužtiniais skliaustais).

čiau, būtumei, būtumėt, o dzūkiškas *būtau, būtai, būtut* ir kt. tokius dalykus (t. 1, p. 385). Lyg ir viso to apibendrinimu galima laikyti karštas jo pastabas dėl „Šarūno" ir „Dainavos šalies senų žmonių padavimų" kalbos. Pastarajame straipsnelyje rašoma: „Mylėti savo kraštas, savo tarmė – reikia, bet nereikia daryti jų dievukais ir neversti kitų juos garbinti" ir čia pat tęsiama: „V. Krėvės tarmė yra faktas, bet ir rašomoji lietuvių kalba yra kitas faktas. Pirma branginti, antra niekinti, – tai reikštų įvedlioti mūsų raštijon kenksmingas separatizmas, negudrus provincionalizmas. Tarmės turi pilną teisę viešpatauti, bet tik folkloro, o ne dailiosios literatūros srityje" (t. 2, p. 56). Dabar, kaip ir anuomet, daug kas duotų daugiau laisvės rašytojams, meninės kalbos kūrėjams (kas kita būtų dalykinė kalba), netgi žinodamas, kad A. Dambrausko turėtas galvoje visų pirma garsinių ir gramatinių žodžių ir jų junginių variantų vartojimas. Ne kartą jis peikė „kantičkinį eiliavimą", „akcento iškraipymus". Recenzuodamas antram ir trečiam pradžios mokyklos skyriui skirtą mokytojo P. Bendoriaus sudarytą knygą „Vaikų žvaigždutė" (Vilnius, 1909) ir pacitavęs iš jos porą eiliuotų ištraukėlių (pvz.: *Žiogas linksmas dieną varė, / Giedodamas pavasarį)*, A. Dambrauskas teisingai rašė, kad „vaikas iš tų eilių noromis nenoromis turės išmokti arba savo kalbą darkyti, arba poezijos dėsnius laužyti" (t. 2, p. 479). Tos mintys labai svarbios ir dabar.

Būdamas veiklus spaudos darbininkas, A. Dambrauskas nemažai turėjo rašybos rūpesčių. XIX a. galo ir XX a. pradžios leidinių rašyba buvo marga, dėl jos nesutarė tiek kalbininkai, tiek įvairių leidinių redaktoriai. A. Dambrauskas buvo nusistatęs savo rašybos principus (jie išdėstyti 1914 m. išleistoje knygelėje „Mūsų alfabeto klausimas"), tuos dalykus svarstė ir gerokai anksčiau (pavyzdžiui, 1900 m. „Tėvynės sarge" paskelbtame straipsnyje „Ar jau turim gerą rašybą?") bei vėliau. Ypač jis buvo nepatenkintas J. Jablonskio rašyba, ir, progai pasitaikius, vis dėl šio ar to ją peikdavo. Matyt, jį erzino nepriimtinos rašybos įsigalėjimas, bet, būdamas drausmingas, vis dėlto iš esmės jos laikėsi. Beje, kai kurie A. Dambrausko rašybos dalykai bus labai tikę pojablonskiniams rašybos reformininkams, ypač jo keltas pamatas, kad kiekvienam garsui reikalingas vienas atskiras ženklas,

ir ta proga, rodos, be tvirtesnio pamato J. Jablonskiui netgi priskirtas „rašybinis konservatyvumas ir neryžtumas“[6].

Abiejuose „Mūsų naujosios literatūros“ tomuose gausu pastabų dėl recenzuojamuose leidiniuose pavartotų terminų. Ypač jų daug antrame tome, pavadintame „Mūsų naujoji prozos literatūra“, į kurį yra sudėtos prozos plačiąja prasme (ne tik grožinės literatūros, bet ir mokslo, tikybos, mokomųjų, valstybės gyvenimo knygų, periodinių ir kt. leidinių) recenzijos bei anotacijos, paskelbtos per pirmus du XX a. dešimtmečius po spaudos atgavimo. Čia keliami terminų lietuviškumo ir tarptautiškumo, jų pastovumo, vienodumo ir variantiškumo, skolintų terminų šaltinių ir lietuvinimo klausimai.

Be išlygų A. Dambrauskas stojo prieš tas ano meto kalbos ir terminologijos svetimybes, kurios dažniausiai vadinamos barbarizmais. 1907 m. „Draugijoje“ recenzuodamas iš lenkų kalbos verstą dviejų tomų veikalą „Meditacijos arba dvasiški apdūmojimai“, kuris, recenzento manymu, būsiantis priimtas seminarijose kaip meditacijų vadovėlis ir pasidarysiantis „dvasišku daugumos lietuvių kunigų vadovu“, pagyręs kalbą kaip dailią ir taisyklingą (pasakyta, kad vertimą yra pataisęs „gerai žinomas mūsų jaunas filologas K. Būga“) bei paminėjęs, kad daugumos polonizmų vietoje vartojami lietuviški žodžiai, pvz.: *yščius / yščius* (dabar *įsčios), malonė, mirtis,* o ne *živatas, loska, smertis* ir kt., čia pat mini, kad palikti polonizmai *asaba, apiera, griekas, pasiklonioti, Traicė* ir kt., ir priduria: „Matyt taisytojas laikė ne savo dalyku – teologiškų terminų taisymą. Tiesą pasakius, civiliam žmogui tas dalykas ir neįveikiamas. Čia būtinai tur prisidėti patys kunigai“ (t. 2, p. 212). Recenzija baigiama pastaba, kad naujam leidimui „vertėtų ir lietuviškesnė teologiškoji terminologija parūpinti“ (ten pat).

XX a. pradžioje buvo peržiūrima tikybos leidinių kalba, taisomos apeigų knygos, katekizmai, poteriai, giesmės ir kiti tekstai. Būta ir nevienodumų, ir priešinimosi tų nusistovėjusių tekstų taisymams. Pristatydamas 1916 m. Žemaičių vyskupystei išleistą „Tikybos pirma-

---

[6] Salys A. A†A. A. Dambrauskas-Jakštas (1860–1938) // *Gimtoji kalba.* 1938. Sąs. 2 (52). P. 18. Tas pats: Salys A. *Raštai.* Roma, 1985. T. 3. P. 126.

mokslį“ (str. „Nauji tikybos vadovėliai“. – „Ateitis“, 1917, Nr. 2), dėl naujos poterių redakcijos A. Dambrauskas rašė: „Tiesa, vienam kitam kritikui, rasit, nepatiks naujai ištaisytieji ir čia pirmoj vietoj padėtieji poteriai. Kai kas, nesugebėdamas surasti, kuo nauji terminai bei posakiai pakeisti, gal pagailestaus, kodel nesilaikyta senovės teksto. Tiems čia primenam, kad poteriuose yra du dalyku: 1) glūdinti juose Dievo apreikštoji mintis ir 2) tą Dievo mintį žmogiškais žodžiais išreiškiančioji forma. Dievo mintis palikta nepaliesta ir naujuose poteriuose; jei čia kas pakeista, tai vienas kitas žodis bei sakinio sustatymas, t. y. jų išorinė forma. Ši gi, kaip ir visa, kas yr žmogiška, nėra nekintama. Kas tuo abejotų, tepasiklausia istorijos: iš ten sužinos, jog poterių tekstas XVI ir XVII amžiais buvo kitoks, negu XVIII ir XIX. Tai yra faktas, gal kam ir nemalonus, bet nieko čia nepadarysi. Kintant šiaipjau gyvai žmonių kalbai, negali nekisti ir poterių tekstas, gyva kalba kalbamasai. Ne mūsų galioje tas kitimas sustabdyti. Kas šiandien nauja, ryt bus visai paprasta, poryt jau sena. Kritikai pamurmėję nusiramins, o jaunuomenė naują tekstą su padėka priims. Dievas gi, kursai neniekino senų poterių, lygiai mielai klausys ir naujųjų, nes jam rūpi mintis ir meilė, o ne raidė bei žodžiai. Tai žinom iš jo paties pamokymo apie tai, kad „raidė užmuša, dvasia gaivina” (t. 2, p. 241–242). Teisingai ir labai įtikinamai pasakyta.

Taip pat ir ne vienu kitu atveju A. Dambrauskas yra pareiškęs, kad reikia vartoti lietuviškus terminus. Recenzuodamas „Paskaitas iš biologijos ir bakteriologijos“ (Bruklinas, 1912), prikiša autoriui A. Garmui, kad šis „matyt, aklai yr sekęs rusų šaltinius“, nes tai rodą netikę terminai *ličinkos*, *probirkos* ir kt. (t. 2, p. 432), o Čikagoje 1911 m. pradžios mokykloms ir visuomenei išleisto A. L. Graičiūno parengto vadovėlio „Sveikata arba tiesus ir trumpas kelias į sveikatą. Pamatinės žinios iš anatomijos, fizijologijos ir hygijenos“ recenzijoje rašo: „Parazitų vardai visi palikti lotyniški. Autorius, matyt, nemokėjo jų pavadinti lietuviškai. Vadovėlyje, skiriamame mokykloms, to neturėtų būti“ (t. 2, p. 429). Tokios nuomonės laikėsi ir po dešimties metų, aptardamas S. Garbačausko knygelę „Futbolas“ (Kaunas, 1921), kuri, recenzento manymu, „del daugybės svetimų žodžių bus

sunki suprasti. Pav., kas supras tokius sakinius, kaip „Centro forvardas turi būti geras žaidėjas“, arba „Havbekai - bėgantieji turi tai prisidėti prie forvardų, tai prie bekų“ (16). Mūsų išmanymu, visi tie bekai, inseitai, golkiperiai, korneriai būtinai reikėjo sulietuvinti, nes jie, būdami angliški, lygiai netinka lietuviams kaip ir kitoms tautoms“ (t. 2, p. 572). Vėliau, kaip visi dabar žino, futbolo terminai buvo puikiai sulietuvinti, išliko tik pats angliškos kilmės to žaidimo pavadinimas. Tikriausiai prie to žygio ir A. Dambrauskas savo laiku pasakyta pastaba bus prisidėjęs. Apskritai imant, geroką pluoštą įvairių skolintų terminų A. Dambrauskas yra siūlęs keisti lietuviškais ar kartais kitais, įprastesniais, skoliniais arba pritaręs kitų siūlytiems pakaitams, pvz. (visi čia pateikti pavyzdžiai iš antro „Mūsų naujosios literatūros“ tomo): *ataka = antpuolis* (p. 544), *distancija = atstumas, atstogumas, tolis* (p. 544), *kielikas = taurė* (p. 138), *linza = lęšis* (p. 338), *nervas = dirksnis* (p. 339 ir kt.; dabar rašoma *dirgsnis*), *objektas = dalykas* (p. 249), *regimentas = pulkas* (p. 138), *sousas = padažas* (p. 141; tai 1910 m. !), *spižius = ketus* (p. 338), *škicas = eskizas* (p. 178) ir kt., jam netiko „Pėstininkų rikiuotės kamandų ir terminų“ knygelėje (Kaunas, 1919 m.) „visai be reikalo“ paliktas „rusų iš prancūzų skolintasai“ *marš*, tad siūlė komandas *bėgte bėk, žengte ženk* (p. 543; beje, komandose *bėgte marš, žengte marš* labai neįprastai vartojami būdiniai, ir dėl to jos tikrai yra keistos, išimtinės). Dėl anuomet kuriamų Lietuvos kariuomenės statutų bei įstatų A. Dambrauskas pateikė nemažai įdomių ir taiklių pastabų bei siūlymų (žr. t. 2, p. 541–553), į dalį jų naujuose tų dokumentų leidimuose buvo atsižvelgta.

A. Dambrauskas recenzavo beveik visus antro dešimtmečio gale išleistus lietuviškus terminų žodynėlius. Ypač daug priekaištų padaryta M. Šikšnio „Aritmetikos ir algebros terminų žodynėliui“ (Vilnius, 1919) bei jo parengtam „Matematikos terminų projektui“ („Lietuvos mokykla“, 1918, Nr. 11) ir Z. Žemaičio „Geometrijos ir trigonometrijos terminų rinkinėliui“ (Kaunas, 1920). Pripažindamas, kad didesnė tų žodynėlių terminų dalis esanti gera ir tinkama, recenzentas čia karštai įrodinėjo geroko pluošto į tuos žodynėlius sudėtų terminų netikimą, pradedant, pasak jo, nevykusiais visų keturių aritmetikos veiksmų pavadinimais (*sudėtis, atimtis, daugyba, dalyba*). Čia,

kaip ir ne vienoje kitoje vietoje, akivaizdžiai pasirodo paviršutiniškas, išorinis kritiko kalbos dalykų supratimas, be to, atkaklus ir gal net aklas gynimas to, kas paties sumanyta ar prisiimta (kaip minėta, ir pats A. Dambrauskas yra parašęs matematikos vadovėlių ir kitokių darbų). Štai, pavyzdžiui, kaip aiškinamas tų aritmetikos veiksmų pavadinimų netikumas: „Sudėtis jau turi savo prasmę – sostav, atimtis greičiau bus vyčet, o ne vyčitanie; dalyba rusiškai bus dielež, daugyba – pomnožka. Daiktavardžiai padarytieji iš veiksmažodžių infinityvų reiškia veiksmo rezultatus; tuo tarpu aritmetikos veiksmai yra tikros operacijos bei procesai, taigi jie kur kas geriau buvo pavadinti vilniškių matematikų: dėstymu, imstymu, dauginimu ir dalymu“ (t. 2, p. 332). Nei galimi rusiški lietuviškų žodžių atitikmenys, nei juolab nežinia kuo paremtas teiginys, kad iš bendraties padaryti daiktavardžiai negalį reikšti veiksmo pavadinimų, neįrodo, kad peikiamieji terminai yra nevykę. Šiame, kaip ir kai kuriuose kituose rašiniuose, A. Dambrauskas labai nori lietuviškus terminus susaistyti su rusiškaisiais, be to, priešingai negu anksčiau minėtu atveju čia jau užsispyręs gina vadinamuosius tarptautinius terminus ir jų lietuvinimą laiko lenkų įtaka. Tai esanti klaida, nes „Mokslas yra tarptautiškas dalykas, taigi ir terminai tur liktis tarptautiški. Tokie terminai, kaip perpendikularis, paralėlis, katetas, hipotenuzė, diametras, perimetras, diagonalė, mediana, bisektrisė, elipsė, parabolė, hiperbolė ir k. visai nereikalingi jokio tautiško krikštijimo. Nacionalizuodami juos, mes apsunkinsime tik būsimoms lietuvių kartoms naudojimąsi kitataučių matematiškąja literatūra ir kitataučiams skaitymą mūsų būsimųjų matematiškųjų veikalų“ (t. 2, p. 335–336). Matyt, amžinas, nors naivus, yra šis argumentas, tebegyvas ir dabartinių tarptautinių žodžių diegėjų galvose. Beje, įdomu, kad kai kurie fizikai dar ir dabar, tvirtai įsigalėjus terminui *spindulys*, kaip ir A. Dambrauskas, mano geresnį esant *stipiną*. Dėl šio termino A. Dambrauskas rašė taip: „Radijus – spindulys yra grynas polonizmas (slg. lenk. promien). Kaip krug'ui tetinka vieno [= vien. – St. K.] liet. ratas ar ratilas, taip ir radius'ui nėra tinkamesnio termino kaip stipinas“ (t. 2, p. 348–349).

Daug dėmesio skirta ir matematikos vadovėliams – jų bent 15 aptarta. Ir čia nemažai kas prikišta dalies tų vadovėlių, ypač P. Ma-

šioto, M. Šikšnio rašytų, terminams (beje, kartu su J. Jablonskiu matematikos mokytojai P. Mašiotas, M. Šikšnys ir Z. Žemaitis, Pirmojo pasaulinio karo metu atsidūrę su gimnazija Voroneže, kūrė ir tvarkė tuos matematikos terminus, dėl to A. Dambrauskas juos vadino voronežiškiais). Be abejo, tai, kad ano meto vadovėliuose vartoti dvejopi terminai, nebuvo gerai, tad galima pritarti A. Dambrausko siūlymui vienodinti matematikos terminus (t. 2, p. 416–417). Bet, matyt, jie ir buvo vienodinami, tik pirmybė pripažinta tai kritikui nepatinkamai vadinamajai voronežiškei terminologijai. Tai liudija A. Smetonos rengtos „Aritmetikos teorijos" terminų likimas – 1918 m. buvo išleistas antras pataisytas leidimas, kuriame pirmo leidimo vilniškiai terminai buvo pakeisti voronežiškiais, bet šalia skliausteliuose parašyti ir vilniškiai (šių terminų palikimą pagyrė savo anotacijoje A. Dambrauskas, t. 2, p. 407). Tačiau vėliau tų vilniškių terminų beveik nebeliko – šešto leidimo „Prakalboje" vadovėlio rengėjas A. Smetona rašė: „Voronežo lietuvių mokytojų tuo sunkiu, bet darbingu okupacijos ir trėmimo metu irgi dirbta mokyklos vadovėlių darbas, ir tai dirbta rimtesnėmis ir didesnėmis, nei mūsų, palikusių Vilniuje, pajėgomis. Grįžusieji iš Rusijos mūsų mokytojai atsinešė su savim ne maža terminologijos visoms mokslo ir mokymo šakoms. Antru atveju spausdinant mano paruoštą aritmetikos teoriją, kalbininko J. Jablonskio ir matematiko P. Mašioto priderinta jai Voroneže nustatyti terminai ir šiaipjau daug pataisų daryta <...>. Ši šeštoji laida tiek tėra pataisyta, kad pirmieji terminai, kurie buvo palikti skliausteliuose, dabar daugumas yra išbraukti"[7]. Apskritai A. Dambrauskas bus labai, kartais, rodos, net per labai vertinęs matematikos mokymą. Nei ano meto aplinkybėmis, nei dabar visai nepriimtinas rodosi jo siūlymas pradinukus mokyti geometrijos nuvagiant kalbos dalykams skirtą laiką – aptardamas 1920 m. išleistą A. Busilo knygelę „Jaunas matininkas. Geometrijos vadovėlis pradedamajai mokyklai", A. Dambrauskas rašė: „Busilo vadovėlį mielai rekomenduojame visiems mokytojams. Jei kur geometrijos kursą įvesti kliudytų laiko

[7] *Aritmetikos teorija.* 7 leid. Kaunas – Vilnius, 1924. P. 3.

stoka, tai patartumėm liet. kalbos gramatikos ir rašybos mokslą sutrumpinti ir sutaupytą tuo būdu laiką paskirti geometrijos mokslui. Nes žinios iš geometrijos mokiniams gyvenime tikrai bus naudingos, o sausa bergždžia visokių nosinių ir ilgųjų balsių teorija vis tiek neatsieks [= nepasieks. – St. K.] prad. mokykloj savo tikslo. Taigi ir nereikėtų jąja be reikalo kamuoti prad. mokyklų vaikus" (t. 2, p. 423). Ar tik tokios mintys nebus kilusios iš didžiojo priešinimosi J. Jablonskio darbams?

Vertinamus terminus A. Dambrauskas mėgdavo gretinti su kitų kalbų atitikmenimis ir, radęs, kad lietuviško termino įvardijamasis pamatas skiriasi, neretai jį peikdavo. Pavyzdžiui, J. Elisono „Trumpame zoologijos terminų projekte", paskelbtame „Lietuvos mokykloje" 1919 m., esantį terminą *voratinklio indai* „волосные сосуды" vertina kaip „abejotino gerumo", nes šis neatitinkąs nei lotynų, nei rusų, nei kitų kalbų, ir mano, kad geriausiai tiktų *волосный* vadinti *plaukiniu* arba *kapilariu* (t. 2, p. 339–340). Prie šios rūšies dalykų reikia skirti, be kitų, ir *deguonies* bei *vandenilio* istoriją – J. Barono „Gamtos pradžiamokslio" (Tilžė, 1920) recenzijoje rašoma: „<...> rūgštigamį autorius vadina jablonskiškai deguoniu, vandengamį – vandeniliu <...>. Jei jau Baronui netinka senas rūgštigamis ir vandengamis, tai geriau būtų buvę pasilikus, prie tarptautiškojo oksigeno ir hidrogeno" (t. 2, p. 437–438; dar žr. V. Ruokio „Chimijos vadovėlio", Vilnius, 1920, recenziją, p. 439–440). Tokiais atvejais A. Dambrauskas laikosi kitokio terminų kūrimo pamato negu J. Jablonskis, nes J. Jablonskis pirma stengdavosi išsiaiškinti, kas reikiamu terminu įvardijama, ir tik po to ieškodavo lietuviškos raiškos, remdamasis visų pirma žmonių kalba[8], o A. Dambrauskas buvo linkęs labiau sekti kitomis kalbomis. Beje, toks linkimas ir dabar labai būdingas įvairių sričių specialistams. Dėl to terminologijoje netrūksta sekinių ir net vertinių, nors, rimtai žiūrint, tai nėra geras dalykas.

Daug kartų A. Dambrauskas yra kėlęs ir svarstęs skolinių, visų pirma vadinamųjų tarptautinių žodžių, aplietuvinimo dalykus. Jis tvir-

---

[8] Plačiau žr. *Kalbotyra.* Vilnius, 1967. T. 18. P. 22–23.

tai laikėsi nusistatymo, kad tuose žodžiuose reikia vartoti *la*, *lo*, *lu* – vartojimą *lia*, *lio*, *liu* (pvz.: *iliuzija*, *ventiliacija* ir kt.) laikė rusų tarimo įtakos padariniu (t. 2, p. 341, 453 ir kt.), *sinusas*, *kosinusas* jam priminė „iš mados išėjusį" *Jezusą Kristusą* (t. 2, p. 335) arba *šabasus*, *kutosus* (t. 2, p. 411). Daug tokių dalykų A. Dambrauskas taisė, ir nemažai jo taisymų prigijo. Pavyzdžiui, ne vienu atveju tvirtai ir iš karto pasipriešino autorių ar leidėjų polinkiui vartoti skolintus žodžius pagal kitų kalbų ištarimą – prancūzų *egoizmė, klasikis, kulturelis* (t. 1, p. 274), rusų *kamanda, kamendantas = komanda, komendantas* (t. 2, p. 546, 549), pridurdamas, kad „Rusų ištarimas neprivalo būti mūsų rašybos norma" (t. 2, p. 550), ar vokiečių *špora = spora* (t. 2, p. 433). Remdamasis graikų ir kt. kalbų pavyzdžiais, V. Ruokiui patarė vartoti *chemija*, o ne *chimija* (t. 2, p. 438, 452), šaipėsi iš *f*, *ch*, *h* vengėjų, rašydamas, kad K. Jaunius, „klausiamas, kaip gi rašyti tokie žodžiai, kaip fizika, fiziologija, tip, gimn, ieroglif ir kit., atsakydavo, kad žiūrint vien filologijos, jie reiktų rašyti: puzikė, puziologija, tupas, umnas, ieroglupas etc. Bet pats gerai numanydamas visų tų formų keistumą, o dar labiau pripažindamas netikusiomis tokias formas, kaip pizikė, piziologija etc., jis ragindavo jas pakeisti visai lietuviškais dirbtiniais terminais, pav., viet. puzikės ar pizikės vartoti esybmokslį ir p." (t. 2, p. 568, dar žr. t. 1, p. 379 ir kt.). Ne kartą yra stojęs prieš tarptautinių žodžių iškraipymus, pvz.: *eroplanas = aeroplanas* (t. 2, p. 546), *divizė = divizija* (t. 2, p. 547, 552) ir kt. Beje, šia proga įdomu paminėti, kad šiek tiek (tiesa, ne itin daug) terminų pats A. Dambrauskas vartojo originalo kalbos rašyba, t. y. visai fonetiškai (dalį ir gramatiškai) neaplietuvintų, pvz.: prancūziškų *chef d'oeuvre'as* (t. 2, p. 40), *„edition [=édition. – St. K.] de luxe"* (t. 2, p. 362), *évadés* „metę kunigystę, iškunigiai" (t. 2, p. 231), rusiškų *„otečestvoviedienije"* (t. 2, p. 435), *„otsiebiatina* (t. 2, p. 44) ir vokiškų *„Durchsichtigkeit* (t. 2, p. 410: *trūksta tekstui to, ką vokiečiai vadina „Durchsichtigkeit")*, *„Kunststück'as"* (t. 1, p. 323), *„Lebenslauf"* (t. 2, p. 260), *„Lebensphilosophie"* (t. 2, p. 745), *„Liebesgeschichte"* (t. 2, p. 72), *„Sachregister'is"* (t. 2, p. 248), *„übermenschizmas"* (t. 1, p. 255) ir *„uebermensch'as"* (t. 2, p. 9). Beveik visi tie terminai parašyti su kabutėmis, tad, matyt, suprastini kaip

citatos, gal kartais yra pavartoti ir kokiais nors stiliaus reikalais. Tai, be abejo, rodo toks rusų *кукольная комедия* pavartojimas: *Vartojant rusų terminologiją, šis veikalas galima būtų pavadinti „kukolnaja komedija" – lėlių komedija* (t. 2, p. 197). Ir dar vienas čia jau visai keistas priekaištas Moljero „Šykštuolio" (Marijampolė, 1920) vertėjui A. Iešmantai, kad šis prancūzų valgį *ragout* padaręs „lietuvišku ragu" (t. 2, p. 178). Gaila, kad šis priekaištas liko neišplėtotas ir neaišku, kaip, A. Dambrausko nuomone, būtų reikėję tą *ragout* lietuvinti.

Savo pastabose dėl įvairiuose leidiniuose pavartotų terminų A. Dambrauskas kartais rėmė kai kuriuos terminų reikalavimus, pavyzdžiui, *vora* „kolonos" reikšme labai tinkanti dėl trumpumo, tik gyvojoj kalboj esanti negirdėta (t. 2, p. 544), *parlamentininkas* (rus. *парламентёр*) esąs terminas „ilgas, gramozdiškas, ir net tiesiog juokingas, nes „parlamentioras" juk nieka bendra su „parlamentu" neturi" ir siūlė, matyt, savo pagal Tarlos pavardę sugalvotą žodį *tarlys*, nes „kaip žmogus, siunčiamas piršti, kviesti, vadinamas piršlys, kvieslys, taip žmogus, siunčiamas tartis, bus tarlys bei tarla" (t. 2, p. 547), *rikiuotę* siūlė keisti *rike* (t. 2, p. 543, 549), kita vertus, *įskriestinio apskritimo spindulys* „apofemos" [=„apotemos". – St. K.] reikšme esąs „ne terminas, bet greičiau definicija, tik netikusiai išreikšta" (t. 2, p. 346), o *vaškuota paukščių snapo odelė* rusų *восковица* vietoje „yra aprašymas, o ne terminas. Terminui užtektų vieno žodžio vaškuotinė" (t. 2, p. 340). Tačiau kartais vienos nuomonės neturėjo. Pavyzdžiui, recenzuodamas aritmetikos vadovėlius, vienur pataria „kiekvienai sąvokai vartoti vienas vardas, ne du ar daugiau, nes tai sunkina vaikams mokslą" (t. 2, p. 416, dar žr. p. 405), kitur giria dvejopų terminų dėjimą, nes mokiniai, ypač mokytojai, patys galėsią „palyginti, kuris terminas geresnis" (t. 2, p. 407). Dėl to paties pagirtas 1920 m. pradėto leisti „Medicinos" žurnalo 1 nr. ir ta proga vėl prisiminti matematikos terminai – „Del terminų žadama nesivaržyti, paliekant jų persijojimą natūralės atrankos procesui. Labai teisingas nusistatymas. Gaila, kad mūsų matematikai nesilaiko to principo ir savo netikusius voronežiškius terminus yr užsispyrę amžinais [= amžinus. – St. K.] padaryti" (t. 2, p. 699). Pagaliau tre-

čiur tose skaitytojui paliktose termino pasirinkimo laisvėse mato esant ir gerų, ir blogų pusių (t. 2, p. 338).

Vietomis teigiamu dalyku laikomas terminų gyvumas ar prikišamas negyvumas, dirbtinumas. Daugeliui anksčiau minėto J. Elisono „Trumpo zoologijos terminų projekto" terminų nieko nesą galima prikišti, jų dauguma esanti iš gyvosios žmonių kalbos ir dėl to „šis specialių anatomijos terminų rinkinys naudinga būtų paskaičius kiekvienam gimtosios kalbos mylėtojui, ypač literatui" (t. 2, p. 340). Pagiriami ir dariniai: „Svarbioji jų ypatybė yra jų natūralumas; skaitydamas juos nejauti jokio dirbtinumo, kalimo net ir ten, kur jie yra neabejojamai kalti" (t. 2, p. 339). Pridurtina, kad gyrė A. Dambrauskas Vaižgantą dėl liaudies terminologijos pažinimo. Apie „Pragiedrulius" jis rašė: „Retas mūsų rašytojų taip gerai tepažįsta mūsų žmonių gyvenimą kaip Vaižgantas. Nėra, galima sakyti, nė vienos gyvenimo kertelės, kuri būtų jam nežinoma. Ar jis ima kalbėti apie audimo meną, tuoj matyt tikras specialistas, žinąs visą audimo terminologiją geriau už ne vieną pasenusią audėją. Prireikė jam aprašyti arklio kinkymą, jis ir čia nupieš visa, kuo griežčiausiai išskaitydamas visas kinkymų dalis, kaip tikras žinovas" (t. 2, p. 38). O toliau priduriama: „Kaip filologui mėgėjui, man tie visi žolių, pakinklų, juostų raštų, audimų rūšių vardai buvo įdomūs ir brangūs, bet kaipo paprastas skaitytojas vienur kitur jaučiaus tuo lyg prislėgtas, sutrukdytas, užuot gavęs poezijos, nukrypęs filologijos sritin. Mat, ir geri daiktai, jei be saiko kišami, gali būti įkyrūs" (t. 2, p. 39). Čia jau paliestas terminų ar išterminių vartojimas grožinėje literatūroje ir to tikslingumo dalykas.

* * *

A. Dambrauskas ir pats kūrė, ir labai gyvai svarstė įvairiausių sričių kitų kuriamus ar keičiamus lietuviškus terminus ir apskritai kalbos dalykus. Tai rodo, kad jis buvo didelis dabartinės bendrinės kalbos kūrimo laikų aktyvistas. Savo veikla jis yra pastebimai prisidėjęs prie bendrinės kalbos ugdymo ir plitimo. Tačiau jo kalbos, taip pat ir terminologijos darbui labai kenkė tvirtesnių kalbos mokslo ir tos sri-

ties darbo pamatų neturėjimas, trūkstamas pačios kalbos sistemos suvokimas. Dėl to nemažai jo kalbos taisymų, pastabų bei siūlymų yra nepakankamai pagrįsti, nereti visai nepagrįsti, ir visų pirma dėl to į gerą jų dalį nebuvo atsižvelgiama, juolab kad ne vienur paties būta nenuoseklaus, netgi prieštaringo. Nė kiek nepridėjo A. Dambrauskui kalbos darbininko autoriteto vos ne nuolatinis priešinimasis J. Jablonskio darbams, daliai jo teikinių ir netgi tarpais jų menkinimas ar pašiepimas. Narsos ir smarkumo J. Jablonskio kritikui netrūko. Paskaitęs vien A. Dambrauską, ne vienas galėtų pamanyti J. Jablonskį buvus kažkokį nevykėlį filologą, kuris kalbai daugiau žalos negu naudos daręs. Tačiau gyvenimas parodė, kad daugelis A. Dambrausko peiktų J. Jablonskio kalbos dalykų tvirtai prigijo bendrinėje kalboje, yra vartojami po šiai dienai ir, be abejo, dar ilgai joje išliks. Tai rodo, kad J. Jablonskis anais jau senokais dabartinės bendrinės kalbos kūrimo laikais, būdamas profesionalus kalbininkas, geriausiai pažino gyvąją ir rašomąją kalbą, geriausiai suvokė mūsų kalbos sistemą ir dvasią. A. Dambrauskui tų dalykų trūko. Dėl to, be abejo, jis pats nemažai kalbos dalykų mokėsi ir buvo išmokęs iš J. Jablonskio. Būtų gerai, kad kas ateityje nuodugniai patyrinėtų A. Dambrausko kalbos pažiūras bei jo paties kalbą ir ta proga apžvelgtų ir tai, kiek jis laikėsi J. Jablonskio teikiamų dalykų – rašybos, gramatikos ir žodyno teikinių. Kaip vienas žymiųjų XIX a. galo bei XX a. pradžios veikėjų jis to tikrai vertas.

Baigiant reikia dar pasakyti, kad gana tiksliai A. Dambrausko kalbos veiklą karštomis pėdomis „Gimtojoje kalboje“ paskelbtame nekrologe bus apibūdinęs A. Salys, rašydamas: „Kaip visur, taip ir savo kalbos dalykuose A. Jakštas buvo griežtas, kartais ir per smarkus, bet visuomet tiesus“[9].

[9] Salys A. *Min. veik.*, ten pat.

FROM A. DAMBRAUSKAS' LINGUISTIC AND TERMINOLOGICAL ACTIVITIES

Summary

This paper deals with the linguistic and especially terminological activities of A. Dambrauskas (1860–1938) who was a writer, a priest, a man of religion and science, a worker of culture and press. The analysis first of all is based on the collection his of articles and reviews in two volumes "Mūsų naujoji literatūra (1904–1923)", which was published in Kaunas in 1923 under the well-known pen-name of A. Jakštas. In almost every article of that collection A. Dambrauskas gave his evaluation of the language of scientific and religious literature, textbooks and fiction. Quite frequently he discussed questions of correctness of language and terminology and their acceptability. Some of his corrections and suggestions were accepted in the modern language, though quite a large part of them did not take root, because they were not well enough grounded and too subjective. His works were damaged by continuous dispute with the works and suggestions of the linguist J. Jablonskis (1860–1930) who represented the main trend of creation of modern standard Lithuanian at the time.

The wide and manifold activities of A. Dambrauskas allow the assertion that he was an eminent man in the times of creation of modern standard Lithuanian and an active participant of that process.

Stasys KEINYS
Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio g. 6
LT-2055, Vilnius

Gauta 2000 11 17